

POSTMIGRATION

Mod et nyt kritisk perspektiv på migration og kultur

Kulturvidenskab og kulturanalyse har længe været præget af kritisk tænkning. Efter Anden Verdenskrig var det især den kritiske teori fra den tidlige Frankfurterskole, der satte sit præg på kulturvidenskaberne i Vesten, samtidig med at man i de franske traditioner for alvor begyndte at undersøge magtdiskurserne inden for kulturanalysen. Samfundsvidenskaberne og filosofien har sidenhen leveret en kongerække af franske, amerikanske og tyske teoretikere til kulturvidenskaberne, hvor kritisk praksis for det meste er blevet forstået som subversiv praksis, rettet mod angiveligt hegemoniske fornuftbegreber, mod vestlig fremskridtsoptimisme, mod de normative fundamentet for subjekt- og identitetskonstruktion, mod en ensrettende oplevelses- og kulturindustri mv. Pointen i meget af den kritiske praksis bestod følgelig i at pege på det undertrykte 'Andet', på det ikke-identiske, singulariteten og det individuelle, der ifølge disse teorier ikke kan subsumeres i de almene, normative rammer.

De senere årtiers studier i migration og kultur er ingen undtagelse herfra. Også inden for dette felt har man længe fokuseret på de normdannende magtdiskurser, der er med til at præge opfattelsen af 'os' og 'dem', vi-gruppen og dens påståede modsætning, migranterne. Som svar på disse magtdiskurser har man i store dele af de kritiske kulturvidenskabelige

migrationsstudier fokuseret på den subversive praksis, eller mere konkret, på mellemstederne. Denne tilgang har ytret sig i en forkærlighed for det såkaldte 'in-between space', for det 'tredje rum', og for en generel og på mange måder ambivalent afstandtagen fra alle identitets- og subjektkonstruktioner. I denne tradition bliver de kunstneriske udtryksformer ofte set som en 'etisk modstand' mod de normdannede magtdiskurser. I mange henseender er denne subversive praksis nødvendig. Opgøret med statiske og angiveligt naturgivne identitetskonstruktioner er, for os at se, en forudsætning for alle videregående diskussioner inden for feltet migration og kultur. Samtidig er man nødt til at spørge, om det giver mening at blive stående dér: Er den kritiske praksis, der udspringer af en fundamental og på sin vis generaliserende kritik af alle identitets- og subjektkonstruktioner, ikke på forhånd begrænset til en negativ kritik af de bestående magtdiskurser? Er det i sig selv nok at udfordre det, Judith Butler har kaldt for den til enhver tid gældende "horisont af normativitet" og fremhæve nødvendigheden af at indsætte "nye normer, der udfordrer den eksisterende normative horisont" (24), uden i det mindste nærmere at bestemme disse nye normer, der skal erstatte eller udvide de eksisterende? Betyder kritisk praksis ikke også at pege på de positive potentialer, der kan udfolde sig på den anden side af det nødvendige, men i sig selv ikke tilstrækkelige opgør med de fastlåste normative rammer og de statiske identitetsforestillinger?

De kritiske kulturvidenskabelige migrationsstudier står, som vi ser det, i dag over for udfordringen i at tage det næste skridt: At gå videre fra den udbredte dyrkelse af 'in-between spaces' og 'tredje rum' til fremadrettede, kritisk-konstruktive diskussioner om nye tilhørsforhold og nye fortællinger om identitetsdannelse. Kritisk praksis betyder derfor for os at diskutere alternativer, der kan åbne verden på en ny måde. Gennem flere årtier har nye de- og postkoloniale stemmer med rette og med stigende styrke krævet en kritisk ransagelse af den vestlige modernitets forudsætninger i slaveri og imperialisme og sat spørgsmål om identitetspolitik, anerkendelse, racisme, nationalisme mv. højt på dagsordenen. I dag er udfordringen derfor at finde en måde at praktisere kulturkritik på, som ikke bidrager til marginalisering, stigmatisering og yderligere samfundsmæssig polarisering, men hjælper konstruktivt med til at udvikle alternative forståelser og dermed går længere end den rent ransagende kritik.

POSTMIGRATION SOM NY TEORETISK RAMME

I de senere år har navnligt idéen om 'det postmigrantiske samfund' i de tyske migrationsdebatter bidraget til gentænkningen og udvidelsen af den klassiske, kritiske position. Teaterinstruktøren Shermin Langhoff krediteres gerne for at være den første til at overtage termen postmigrantisk fra den amerikanske litteratur- og kunstkritik og til at beskrive sit virke som "postmigrantisk teater" (Sharifi, "Postmigrantisches Theater"; Langhoff, "Wozu postmigrantisches Theater?"). Herefter blev termen approprieret af andre kunstnere, aktivister og intellektuelle, der afviste at blive sat i bås som 'immigranter' eller efterkommere med 'migrationsbaggrund' og gjort til genstand for 'integrationspolitik'. I stedet fremhævede de den mangfoldighed af livsfortællinger og baggrunde, som kendetegner nutidens europæiske samfund med deres mere og mere etnisk og nationalt blandede befolkninger. Fra omkring 2010 har termerne postmigration og postmigrantisk også vundet udbredelse i akademiske og politiske diskurser, hvor de optræder på tre forskellige niveauer, idet de kan henvise til: 1) postmigrantiske *individer og grupper*, dvs. personer, der ikke selv har migreret, men har en såkaldt migrationsbaggrund; 2) 'det postmigrantiske' og 'postmigration' som teoretiske *begreber* og et analytisk *perspektiv*, som samfunds- og kulturforskere kan anvende i forhold til det, de undersøger; og 3) en *samfundstilstand*, dvs. det postmigrantiske samfund forstået dels som en historisk *virkelighed*, der sætter sig igennem med forskellig intensitet og tydelighed i forskellige dele af samfundet, dels som en *normativ forestilling* om et bedre samfund, som i højere grad er i stand til at anerkende og forvalte sin egen diversitet og give alle borgere i samfundet lige muligheder for selvudfoldelse.

I starten syntes termen primært at være blevet brugt med henvisning til identitetsdannelse hos efterkommergenerationerne. For eksempel brugte sociologen Erol Yildiz og socialforskeren Naika Foroutan betegnelsen om efterkommerne af immigranter forstået som "postmigrantiske grupper" (Yildiz, "Die Öffnung" 329-30; Römhild) og som erstatning for genkommende og akavede termer i de tyske integrationsdebatter som f.eks. "andre tyskere" og "mennesker uden egne migrationserfaringer" (Foroutan, "Neue Deutsche" 11). Denne brug af termen til at karakterisere grupper har – de gode anerkendelses- og identitetspolitiske intentioner til trods – den

bagside, at 'postmigranterne' skilles ud fra både majoritetssamfundet og minoriteten af egentlige immigranter. Stik mod hensigten fastholder idéen om, at det er personerne med 'migrationsbaggrund', der er postmigrantiske, den ovennævnte forestilling om en nærmest ontologisk forskel mellem den oprindelige 'vi'-gruppe og 'de'-gruppen, nu i skikkelse af hybridiserede og integrerede unge efterkommere opvokset som statsborgere i et europæisk land. Denne faldgrube er formentlig grunden til, at både Foroutan, Yildiz og etnologen Regina Römhild på det seneste har understreget, at de forstår 'postmigrantisk' som *et analytisk perspektiv* (Yildiz, "Postmigrantische Perspektiven"; Foroutan, "Die Einheit"; Römhild), dvs. at begreberne det postmigrantiske og postmigration tjener som en teoretisk rammesætning af de forskelligartede forandringer, som migration afstedkommer i *hele* samfundet – forandringer, der dermed angår alle borgere, uanset om de har 'migrationsbaggrund' eller ej. Det er med andre ord ikke subjekter i samfundet, men derimod samfundet selv, der anskues som postmigrantisk. Som Römhild har forklaret, har Tyskland – i lighed med andre europæiske lande, der har immigrationen af 'gæstearbejdere' i 1960'erne og 1970'erne eller immigrationen fra deres tidligere kolonier som en del af deres nyere nationale(!) historie – længe befundet sig i en postmigrantisk tilstand, der "overalt og varigt er præget af erfaringerne med og virkningerne af kommen, gåen og forbliven" (37). Derfor skal forskere, politikere og samfundsdebattører også vænne sig af med at tale om 'indvandring' og 'integration' som særskilte problemer, der vedrører såkaldte 'parallelsamfund' og intet har at gøre med det nationale 'flertalssamfund', som de i vid udstrækning antages at stå i modsætning til i stedet for at være del af.¹

-
- 1 Naika Foroutan har foreslået at definere samfund som postmigrantiske, når de selv anerkender det faktum, at de er præget af indvandring. Hun nævner i alt tre kriterier for, hvornår man kan betegne samfund som postmigrantiske. Det er tilfældet, når "a) den samfundsmæssige forandring til en heterogen grundstruktur er politisk anerkendt [...] – uanset om denne transformation bliver vurderet positivt eller negativt; b) indvandring og udvandring bliver erkendt som fænomener, der præger landet massivt, og som bliver diskuteret, reguleret eller gjort til genstand for forhandlinger, men ikke kan spoles tilbage igen; c) strukturer, institutioner og politiske kulturer tilpasses *forsinket* (dvs. postmigrantisk) til den accepterede migrationsrealitet, med større åbenhed og flere sociale opstigninger til følge, men også med flere afvisende reaktioner og fordelingskampe." (Foroutan, "Die Einheit"

Det er vigtigt at holde sig for øje, at begrebet postmigration ikke postulerer, at migrationsprocessen er afsluttet. På den måde ligner det begrebet postkolonialisme, der ikke kun fokuserer på kolonialismens historie, men også på dens historiske eftervirkninger set fra de koloniseredes perspektiv. 'Postmigration' skal på lignende vis stille skarpt på de igangværende sociale og politiske forandringer, de konflikter, fordelingskampe og identitetsdannelsesprocesser, der følger efter selve migrationen til modtagerlandet – processer, der ikke kun involverer nyindvandrede borgere og efterkommergenerationerne, men angår hele samfundet (Foroutan, "Die Einheit"; Yildiz, "Postmigrantische Perspektiven" 19-21). I dette analytiske perspektiv er de centrale stikord til det postmigrantiske samfund *forhandling, antagonisme og ambivalens*, og ikke det multikulturelle Utopia, der har overvundet diskriminering og ulighed baseret på herkomst (Foroutan et al. 19).² Som Foroutan skriver, er postmigrantiske samfund *forhandlingssamfund*. Det kontroversielle i denne forståelse er, at den bryder med årtiers europæiske integrationspolitik. I forhandlingssamfundet påhviler det ikke længere ensidigt 'de'-gruppen at integrere sig i 'vi'-gruppens nedarvede nationale kernekultur og privilegiestruktur. 'De andre' er snarere allerede en del af 'vi-gruppen' (Hess, Binder og Moser; Terkessidis; Langhoff, "Shermin"). Det postmigrantiske forhandlingssamfund udgør slet og ret den nye nationale

2). En sådan deskriptiv-analytisk definition har den fordel, at den gør det muligt at beskrive politisk-historiske processer og deres konsekvenser. Den har for os at se dog den ulempe, at den alt for entydigt kobler historisk-sociale processer på politiske tilkendegivelser. De reelt eksisterende forandringer, som et givet samfund udsættes for i forlængelse af migrationsbevægelser, foregår uafhængigt af politiske processer, og definitionen formår derfor ikke at rumme begrebets egentlig potentiale: at beskrive en samfundstilstand, som er tydeligt præget af nuværende og tidligere migrationsbevægelser. Teoretisk og konceptuelt vil det muligvis være givende at skelne mellem et historisk-faktuelt, et mentalitetshistorisk og et politiske skifte i et givet samfund. Mht. til en mere grundlæggende kritik af begrebet postmigration, se Mecheril.

2 I den nyere forskning har man gentagne gange påpeget en indre forbindelse mellem multikulturalismen og den kulturaliserende logik, der i Europa sætter sig igennem i 1970'erne: Begge arbejder med et statisk kulturbegreb, der tilskriver mennesker bestemte kulturelle egenskaber i kraft af deres herkomst og etnicitet – og opererer således med en slags identitetskorset, som den enkelte snøres ind i. Se f.eks. Hess 56-58.

fælleskultur, som *alle* samfundsgrupper må forhandle sig til en plads i. Heri ligger der en normativ forestilling om et bedre samfund, der i det mindste potentielt kan overvinde nedarvede privilegier og hierarkier:

De etablerede kulturelle, etniske, religiøse og nationale eliter må lære, at alles positioner, tilgange, ressourcer og normer bliver forhandlet på ny. Alle sider skal åbne sig over for denne forhandlingsproces – det gælder også for de 'etablerede', at de må vænne sig til dette forhandlingssamfund og integrere sig i denne postmigrantiske struktur (Foroutan, "Die Einheit" 3).

Det videnskabsteoretiske potentiale i det postmigrantiske perspektiv består således i, at det forsøger at frigøre migrationsforskningen fra dens hidtidige plads som forskning i minoriteter og 'parallelsamfund' og etablere den som kritisk samfundsanalyse slet og ret. I dette skifte rykker kulturbegrebet i centrum, dels fordi kultur, i bred forstand, også bliver en vigtig faktor i de økonomiske, juridiske og politiske forhandlinger og kampe om ressourcer, rettigheder, magt og indflydelse; dels fordi kultur er et nøglebegreb i den migrationspolitiske konstruktion af modsætningen mellem 'os' og 'dem'. Denne modsætning bygger på kulturaliserende tilskrivninger af fremmedhed til immigranter og deres efterkommere, der således positioneres som 'de andre' i de 'egne' samfund. Den negative effekt af dikotomien har, som Römhild bemærker, to sider, som migrationsforskningen også selv er med til at producere. Med sit ofte ensidige fokus på migranternes situation og kultur medvirker megen migrationsforskning til at reproducere en "migrantologi", der uundgåeligt også konstruerer sin egen diametrale modsætning: et samfund bestående af hvide, nationale, fastboende ikke-migranter (Römhild 37, 39). *Det kulturanalytiske potentiale* i idéen om det postmigrantiske samfund består følgelig for det første i, at den sætter en begrebslig, samfundsvidenskabelig ramme for en undersøgende kulturkritik med ambition om at opløse dikotomien mellem majoritet og minoriteter. For det andet åbner idéen for andre måder at anskue de indbyrdes relationer i samfundet som et komplekst væv af ligheder og uligheder, modsætninger og forbindelser.

Hidtil er det især inden for tysk kulturvidenskab, at idéen om postmigration har fundet analytisk anvendelse. Inden for by- og hverdagskulturstudier har Erol Yildiz eksempelvis brugt den til at vise, at immigration er en "urban ressource" og ikke primært den årsag til ghettoisering og dannelse

af religiøse (læs: muslimske) og etniske 'parallelsamfund' i storbyerne, som medierne og politikerne ofte fremstiller den som i de integrationspolitiske debatter, hvor 'ghettoerne' bruges som symbol på et angiveligt omfattende problem med forfejlet integration. Ghetto-diskursen har yderligere den negative effekt, at den forstærker den almene stigmatisering af etniske og religiøse mindretal i den offentlige debat, samtidig med at den skygger for andre by- og hverdagskulturelle effekter af immigration (Yildiz, "Migration" 252-53).

Det er karakteristisk for Yildiz' undersøgelse af den demografiske og hverdagskulturelle forandring af store byer som Köln, München og Frankfurt am Main, at han aktiverer idéen om det postmigrantiske på flere niveauer. For det første bruges begrebet til at etablere et analytisk perspektiv, for det andet til at karakterisere efterkommergenerationerne som den befolkningsgruppe, der er undersøgelsens primære 'studieobjekt', og endelig antyder Yildiz for det tredje, at de sociokulturelle og demografiske forandringer også resulterer i udviklingen af postmigrantiske bysamfund. På basis af et case-studie fra Köln af handeleggaden Keupstrasse i kvarteret Köln-Mülheim, hvor arbejdsmigranter har bosat sig siden 1950'erne, viser Yildiz, hvordan de og deres efterkommere har revitaliseret bydelen, siden dens næringsliv sygnede hen i 1970'erne. Gradvist opbyggede de et blomstrende, på en gang 'eksotisk' multikulturelt og meget lokalt forretningsliv, hvis iscenesættelse af en "tysk 'orientalisme'" (Yildiz, "Migration" 264) tiltrækker kunder fra alle sociale grupper og er kendt langt ud over Kölns grænser. Yildiz konkluderer derfor, at Keupstrasse ikke er et 'parallelsamfund' for immigranter, men derimod et meget differentieret og fleksibelt kvarter, der er økonomisk, politisk, socialt og juridisk forbundet med den øvrige by ("Migration" 264). Udviklingen af sådanne urbane hverdagspraksisser og -miljøer er drevet af immigranter og videreført af postmigranter, der har udviklet nye identiteter og måder at tilhøre samfundet på. De betragter sig som borgere i Köln, samtidig med de bevarer tilknytning til andre kulturer og steder i verden. Disse nye hybride selvforståelser og urbane rum og disse fleksible måder at deltage i samfundet på kalder Yildiz for postmigrantiske ("Migration" 267).

På tilsvarende vis kan man se, hvordan begrebet bliver anvendt som kulturanalytisk værktøj i analysen af aktuelle udviklinger i det tyske teater. Ikke mindst teaterforskeren Azadeh Sharifi har påpeget, hvordan det 'post-

migrantiske teater' i det 21. århundrede både bygger på og afgrænser sig fra det 'migrantiske teater', der udfoldede sig i tyske byer fra slutningen af 1970'erne ("Postmigrantisches Theater"). Det 'migrantiske teater' blev typisk opbygget af 'gæstearbejderne' og foregik mest inden for afgrænsede kredse. Mange af de kunstneriske opsætninger blev til i lokale teaterværksteder, de foregik ofte på 'gæstearbejdernes' oprindelige sprog og nåede for det meste ikke en høj grad af professionalisering – bl.a. fordi den daværende tyske kulturpolitik ikke anså 'gæstearbejdernes kultur' for støtteværdig (Sharifi, "Postmigrantisches Theater" 36). Det var derfor karakteristisk at "indvandrernes arbejde inden for teatret til langt ind i 1990'erne [...] udelukkende udspillede sig i de 'uafhængige teater-miljøer'" (Sharifi, "Postmigrantisches Theater" 36). Først i begyndelsen af det 21. århundrede lykkedes det at skabe stabile strukturer og faste institutioner, der formåede at videreudvikle de ofte flygtige og kun delvis professionelle iscenesættelser. Et centralt omdrejningspunkt er Shermin Langhoffs overtagelse af det lille teater Ballhaus Naunynstrasse i Berlin-Kreuzberg i 2008, der efterfølgende fejrede store succeser som det første såkaldte 'postmigrantiske teater' i Tyskland. Sharifi diagnosticerer i denne forbindelse en "postmigrantisk kunstnerisk søgen", hvor spørgsmål omkring migration og identitet bliver genforhandlet, samtidig med at vi nu har at gøre med en langt større grad af professionalisme ("Postmigrantisches Theater" 39). Tematisk afspejler teaterstykkerne nogle af de mest udbredte grundtræk ved det postmigrantiske samfund. I Jens Hiljes og Nurkan Erpulats gennembrudsstykke, "Verrücktes Blut" fra 2010, ser vi eksempelvis hvordan magtpositionerne løbende veksler mellem forskellige personer på scenen, hvordan der etableres et hav af ligheder og uligheder, samtidig med at stykket med eftertryk stiller spørgsmålet om, hvem der har lov til at spille hvilken rolle, og hvem der bestemmer, hvilken rolle de enkelte personer har lov til at spille – både på scenen og uden for teatret (Sharifi, "Moments of Significance"; Schramm, "Home"). Stykket synliggør på denne måde det postmigrantiske teaters tendens til at flytte fokus væk fra minoritetskulturer, der udspiller sig i afsidesliggende hjørner af samfundet. Det 'postmigrantiske teater' stræber snarere efter at blive set – og anerkendt – som en selvfølgelig del af det omgivende samfund. De historier, som teatret iscenesætter, forstås følgelig som "tyske historier", og intentionen var fra starten af at fortælle historier, der ikke kun henvender

sig "til den ene eller anden etnisk befolkningsgruppe i Tyskland, men til alle" (Sharifi, "Postmigrantisches Theater" 39).

Det er derfor heller ikke overraskende, at Shermin Langhoff de seneste år begyndte at omtale det 'postmigrantiske teater' som 'det nye tyske teater' – især efter at hun i 2014 blev udnævnt til leder af det traditionsrige og renommerede Maxim Gorki Teater i midten af Berlin, hvor hun viderefører konceptet fra Ballhaus Naunynstrasse. Begrebet 'det postmigrantiske teater' tjener i denne forbindelse som en label, kunstnere satte på deres egen teaterpraksis, og som et historisk begreb, der formår at fremhæve kontinuitet og diskontinuitet til eksempelvis 1980'ernes og 1990'ernes tendenser inden for 'migrationsteatret' – ikke mindst med hensyn til dikotomien mellem majoritet og minoritet, som det postmigrantiske teater i stigende grad forsøger at udfordre og opløse.

Både Yildiz' bystudier og Sharifis teateranalyser peger på nyere kulturanalytiske praksisser, der søger at overvinde statiske dikotomier og binære oppositioner – dog uden at blive stående i simple magtanalyser eller blot at fejre en i sig selv ret intetsigende *in-between*-identitet. Fra et teoretisk perspektiv er det samtidig tydeligt, at der er bestemte emner og konflikter, der gang på gang dukker op i de postmigrantiske diskussioner, og som således i særlig grad kalder på kulturanalytisk undersøgelse. Vi mener derfor, at fremtidige kulturanalyser af det postmigrantiske bør omfatte, men ikke begrænse sig til, to centrale områder: En ny konception af anerkendelsesrelationerne og en kritisk analyse af racialiserede former for diskrimination. I det følgende bruger vi disse områder som eksempler på specifikke teoretiske rammer en kritisk kulturvidenskabelig praksis med et postmigrantisk perspektiv kunne arbejde indenfor.

ANERKENDELSESKAMPE

Anerkendelseskampe er en indbygget del af det postmigrantiske samfund og de dertilhørende centrale elementer *forhandling*, *antagonisme* og *ambivalens*. De dukker op i mange af de kulturelle fænomener, der typisk forbindes med det postmigrantiske samfund og dets udvikling. Eksempelvis behandler Yildiz' byrumsstudier i det mindste indirekte spørgsmålet om, hvem der anerkendes som aktive medborgere, og på hvilket grundlag, og

i mange af de nyere postmigrantiske teaterstykker står konflikterne om gensidige identitetstilskrivninger, om skiftende magtpositioner og anerkendelsesrelationer i centrum. I forhold til disse konflikters kompleksitet virker det samtidig nødvendigt at tydeliggøre, hvad der menes med begrebet anerkendelse. I den teoretiske litteratur skelner man typisk mellem tre anerkendelsesmodeller, der hver især fokuserer på forskellige dimensioner i anerkendelsen: den multikulturelle anerkendelsesteori, som især er udbredt i den angelsaksiske litteratur; den intersubjektivistiske anerkendelsesteori, som blandt andet Axel Honneth har udviklet i forlængelse af den tidligere Frankfurterskole, og den subjektiverende anerkendelsesteori, som ofte forbindes med Judith Butlers anti-hegelianske og performative anerkendelsesteori (Bedorf 17-100). I forhold til postmigrantiske samfund virker især det anglo-amerikanske koncept om kulturelle grupper, der skal anerkendes i kraft af deres iboende særegenhed, utidssvarende. Dette koncept, som ofte forbindes med Charles Taylors anerkendelsespolitik, gentager den indtil 1990'erne udbredte forestilling om homogene kulturelle grupper, der har en værdi i sig selv, og som derfor skal ydes særlig beskyttelse (Taylor). I kunstneriske kredse er dette koncept allerede i midten af 1990'erne blevet voldsomt kritiseret for at indføre en slags "zoologisk have", hvor forskellige etniske grupper udstilles og betragtes som angiveligt adskilte enheder (Zaimoglu; Schramm, "Bastardens formale grammatik"); i videnskabelige diskussioner har man på tilsvarende vis været yderst kritisk over for konceptet (Hess, Binder og Moser; Hess).

Langt mere relevante er imidlertid de to andre anerkendelsesteorier, som hhv. Judith Butler og Axel Honneth er de vigtigste repræsentanter for. Butlers anerkendelsesteori ligger i forlængelse af filosofferne Louis Althusser og Michel Foucault og kan, kort forklaret, omtales som en anti-hegeliansk og magtteoretisk anerkendelsesteori. Ifølge Butler konstitueres subjektet gennem anerkendelsen og ved hjælp af den gældende normative horisont, der typisk ligger uden for subjektet og er med til at præge vores syn på os selv og andre. Udfordringen består derfor i at finde et kritisk ståsted over for de til hver en tid gældende normer og at udvikle alternative måder at tiltale hinanden, der ikke er præget af en undertrykkende identificering af den enkelte. En tilsvarende tilgang ser vi hos Honneth, der dog – ligesom Taylor – for det meste forbigår "sammenhængen

mellem magt og anerkendelse”, som Thomas Bedorf udtrykker det (Bedorf 95). Honneths styrke ligger derimod i den interne differentiering mellem forskellige anerkendelsesdimensioner og de dertilhørende institutioner. Således adskiller Honneth i forlængelse af Hegel tre anerkendelsessfærer, som er af væsentlig betydning for den enkeltes identitetsdannelse og selvrealisering – kærlighed, ret og solidaritet.³ Mislykkes en eller flere af disse anerkendelsesrelationer, er der ifølge Honneth tale om f.eks. former for overgreb, fratagelse af rettigheder og fornærmelse. I sine senere skrifter har Honneth desuden beskæftiget sig med de tilhørende politiske og kulturelle *institutioner*. I stedet for en generaliserende kritik mod alle magtdiskurser og praksisser fokuserer Honneth på det afgørende faktum, at menneskers grad af frihed afhænger af spørgsmålet om, hvor åbne eller lukkede de forskellige institutioner – og dermed mener han også diskurser og adfærdsmønstre – er over for den enkelte (Honneth, *Das Recht* 113).

Honneths anerkendelsesteori er indtil videre kun sjældent blevet anvendt i postmigrantiske studier eller i den nyere kritiske migrationsforskning (se dog: Ploesser og Mecheril). Hans differentieringer kan imidlertid kaste lys over forhandlingspositionerne i det, vi har kaldt for det postmigrantiske samfund. De muliggør et kritisk-analytisk blik på situationer, hvor fratagelse af anerkendelse gør sig gældende, enten i form af ringeagt, fornærmelser, eksklusion, diskrimination eller noget helt femte. Ud fra denne optik kan de beskrives som systematisk fornægtelse af bestemte anerkendelsesdimensioner. Samtidig kan forskellige former for vellykket anerkendelse beskrives – og dermed gøres til målet for politiske kampe. Nogle kampe for anerkendelse, kan man med Honneth sige, handler om *juridiske* kampe, andre om mere diffuse og svære kampe for *social værdsættelse* – to dimensioner, der i de offentlige debatter ofte blandes sammen. Samtidig er samfundets institutioner og praksisser ifølge denne optik selv del af de allestedsnærværende anerkendelseskampe. Man kan sige, at det hører til den kritiske praksis i postmigrantiske samfund, at de afgørende

3 For at den enkelte kan opbygge en vellykket identitet skal vedkommende ifølge Honneth anerkendes som 1) affekt- og behovsvæsen (kærlighed), 2) som moralsk tilregneligt subjekt (ret), og 3) værdsættes i samfundet på grund af sine individuelle egenskaber og potentialer (solidaritet) (Honneth, *Kamp* 174).

forhandlinger om anerkendelsens normer udfolder sig både i samfundets faste institutioner og i de mere løse, diskursive rammer. Forhandlingerne erstatter på denne måde den traditionelle integrationslogik. Samtidig åbner der sig en normativ dimension i Honneths anerkendelsesteori. Eksempelvis bliver spørgsmålet om lige *muligheder for deltagelse* i de fortløbende forhandlinger om anerkendelsens normer en afgørende faktor i det postmigrantiske samfund. Og på tilsvarende vis er *lighed for loven* – anerkendelsen som retssubjekt – fundamentet for alle forhandlinger. Desuden vil man kunne argumentere for at ikke mindst social-økonomiske forskelle kan forhindre en ligeværdig deltagelse i samfundet – anerkendelseskampene kan således nemt udvides til en økonomisk dagsorden, der modarbejder ulighed og økonomisk eksklusion.

Det er tydeligt, at en sådan postmigrantisk anerkendelsesteori ikke længere opererer med en forestilling om homogene grupper, der kæmper om deres forudbestemte, kulturelle identitet. De aktuelle anerkendelseskampe handler snarere om den enkeltes mulighed for selvbestemmelse og selvudfoldelse – inden for de givne rammer. For at kunne føre disse kampe har den enkelte brug for økonomiske ressourcer, men kulturen tilkommer ligeledes en central rolle. Kulturen er ifølge denne antagelse det sted, hvor disse forhandlinger og kampe artikuleres og udfoldes (Honneth, *Das Recht* 19). Det er her, de normative rammer forhandles og videreudvikles, og hvor spændinger, konflikter, men også potentielle løsninger og forståelsesprocesser fremlægges og afprøves. Samtidig lærer den enkelte ved hjælp af de kulturelle mønstre at forholde sig til de forskellige krav, samfundet eller omgivelserne stiller. Ifølge Honneth er der altså tale om en ”konfliktløs integreret subjektivitet”, der konstant udfordrer og genetablerer de givne normer (*Das Recht*).

Kampen for anerkendelse kan i postmigrantiske samfund derfor tolkes som fortløbende, ofte konfliktfyldte og svære forhandlinger om, hvem vi er – og hvordan vi vil koncipere den verden, vi har til fælles.⁴ Kulturelle

4 I den enkeltes konflikt med sin sociale omverdens forventninger udfordres intet mindre end spørgsmålet om, hvad det betyder at være ”et subjekt, og det vil sige: at være et medlem” af et fællesskab (Rebentisch 279). Rebentisch skriver: ”Kravet om anerkendelsen af en ny selvopfattelse indeholder derfor kravet om en anden opfattelse af den fælles verden” (280).

produkter som de nye teaterstykker, men også nyere film, kunst og litteratur, kan bidrage til at belyse disse kampe og konflikter. Samtidig er den institutionelle og den strukturelle diskrimination, som næste afsnit fokuserer på, af central betydning for det postmigrantiske samfund set i et anerkendelsesperspektiv. Diskrimination afskærer den enkelte fra at deltage i forhandlingerne, fordi den enten fratager den enkelte juridiske eller institutionelle muligheder for deltagelse (ligesom fratagelse af rettigheder, manglende mulighed for at deltage i valg handlinger, eksklusion fra institutioner mv.), eller fordi den fratager den enkelte social værdsættelse på baggrund af f.eks. vedkommendes herkomst, etnicitet, køn eller religion. Begge diskriminationsformer bygger på ekskluderende repræsentationslogikker, og begge fratager den enkelte muligheden for anerkendelse og selvudfoldelse.

RACIALISERING OG STRUKTUREL DISKRIMINATION

Kritisk praksis inden for kulturvidenskaberne har ofte været synonym med repræsentationskritik og dissekering af repræsentationens styrende mekanismer og logikker, gerne funderet i (post)strukturalisme, semiologi, diskursanalyse eller ideologi- og institutionskritik. Repræsentationskritikken vil fortsat være en vigtig, men ikke tilstrækkelig dimension i en kulturanalyse, der arbejder med et postmigrantiske perspektiv. Det gælder navnlig for analysen af racisme og dens udspring i kulturelle og racialiserede stereotyper, der har været indgroet i europæisk tænkning og kultur i århundreder, væsentligt forstærket af den europæiske kolonialisme og det fordomsfulde syn på andre folkeslag, som kolonialismen forårsagede og cementerede. At denne historiske arv langt fra er erkendt og overvundet, men måske i virkelighed først nu er ved at dukke op til mediernes og de offentlige debatters overflade, ses bl.a. af de senere års opblussende 'hvidhedsdebat' og kritik af Danmarks romantisering af kongeriget Danmark-Norges kolonialistiske overgreb i både Nord og Syd og fortrængning af, at Danmark-Norge også deltog i den transatlantiske slavehandel, som forsynede plantagerne i Dansk Vestindien, nu Jomfruøerne, med slavebundne afrikanere.

Samtidig er disse debatter udtryk for præcis det kendetegn ved postmigrantiske samfund, som Foroutan fremhæver: Også den nationale majo-

ritets positioner, normer og selvforståelse bliver udfordret og forhandlet på ny – herunder romantiseringen af den koloniale/nationale fortid, hvidhedens position som etnisk 'neutral' norm, de privilegier, denne naturaliserede neutralitet indebærer, og sidst men ikke mindst den udbredte opfattelse blandt hvide danskere af majoriteten som tolerant, lighedsorienteret og velvilligt 'farveblind'. Idealet om 'farveblindhed' har rødder i efterkrigstidens begejstring for tanken om raceløshed (Meer 117), som gik i spand med en naturvidenskabelig erkendelse af, at race ikke er et biologisk 'faktum', men derimod et *sociokulturelt* fænomen. 'Race' er med andre ord en diskursiv og kulturel konstruktion, der ikke desto mindre har alvorlige sociale og økonomiske konsekvenser, der historisk set hænger nøje sammen med eftervirkningerne af den europæiske kolonialisme, også dens danske variant.

Betegnelsen 'race' giver derfor kun mening i forbindelse med begrebet '*racialisering*', dvs. de processer, der gør, at nogle mennesker bliver opfattet som tilhørende en angiveligt homogen gruppe af 'Andre' med bestemte, gerne negativt ladede, træk. Eller som Mons Bissenbakker, Mathias Danbolt og Michael Nebeling Petersen har formuleret det: "Race betegner [...] et historisk og foranderligt system, som præger hvordan vi forholder os til og organiserer forskelligheder" (Bissenbakker, Danbolt og Petersen). De tilføjer, at racialiseringsprocesser ikke behøver at udspringe af biologiske forestillinger om forskellighed. De kan, som vi har set det med den omsiggribende racialisering af muslimer i Europa siden 1990'erne, være motiveret af forestillinger om religion og kultur som uoverstigelige forskelle. Racialisering kan således forstås som et omfattende og komplekst fænomen, der er dybt indlejret i hverdagens vaner og mønstre såvel som i samfundets kulturelle, institutionelle og mediemæssige praksisser. Racialisering gennemtrænger de folkelige og offentlige diskurser, medier, politik, kulturformer og kunstarter – i bund og grund enhver diskurs eller repræsentationsform, der fremstiller individer eller grupper med henvisning til deres 'race'. Netop racismens indgroethed og lange historie peger tydeligt på, at *agency* – handlekraft og evnen til selvudfoldelse – også i et postmigrantisk perspektiv må anskues som et ideal, der måske ikke kan realiseres fuldt ud, men som man alligevel bør stræbe efter at fremme inden for de strukturer, begrænsninger og udefrakommende tilskrivninger, som hersker i ethvert samfund – som en udfordring af de selvsamme strukturer og begrænsninger.

Det er præcis fordi, 'race' er et historisk og ikke et biologisk system, at det kan forandre sig – og over tid aktivt laves om. Tænk på den amerikanske borgerrettighedsbevægelses kamp for politiske rettigheder for de afro-amerikanske borgere og for anerkendelse af sorte som ligeværdige med hvide. I en tid, hvor Europas befolkninger over blot et halvt århundrede har udviklet sig i retning af postmigrantiske forhandlingssamfund, og under omstændigheder, hvor racismen er blusset op, med populistisk højrenationalisme og en for mange uoverskuelig flygtningesituation som magtfulde baggrundsforstærkere, er det oplagt, at de, der rammes af racisme, må rejse spørgsmålet: Er selvgod 'farveblindhed' fortsat det bedste værn mod racisme, eller fungerer den som en fortrængningsmekanisme, der benægter racismens eksistens? Racisme kan manifestere sig i racistiske handlinger – fra voldelige overfald til det amerikanerne kalder for mikro-aggressioner. Men den viser sig også i form af såkaldt *strukturel racisme*. I modsætning til voldelig racisme går denne race- og etnicitetsrelaterede diskrimination tit under radaren og forbliver upåagtet og ukommenteret som en naturliggjort og bredt accepteret del af hverdagen.

Hvis vi ønsker at tage racekategoriernes og racismens virkninger alvorligt, løber vi dog ofte ind i det, som sociologen Nasar Meer har kaldt for et 'raceparadoks' [*a paradox of race*]. Hvis vi overser, eller 'farveblindt' lader som om vi ikke ser, 'race' som en kategori, der medvirker aktivt til at forme samfundet og dets grupper, kommer vi også til at overse, hvordan racialiserede kategorier er indlejret i samfundets praksisser og institutioner. Som Meer forklarer, består paradokset i, at man er nødt til at anerkende kategorien 'race' for at kunne udfordre den. Det er derfor forskerens opgave at være opmærksom på de betydninger, som racemæssige kategorier tillægges (Meer 117-18). Netop her kommer den kritiske kulturanalyse ind som et vigtigt redskab til at forstå racialiseringens mekanismer. Vores opgave som kulturforskere er fortsat at afkode og kritisk analysere de racistiske og stereotype blikke og repræsentationer. Men i et samfund, hvor personer og grupper stadig stigmatiseres eller diskrimineres på grund af deres 'race', etnicitet eller religion, må kulturforskerne også tage skridtet ud over den klassiske position som repræsentationskritikere.

I modsætning til den rent negative, problemafdækkende repræsentationskritik kunne en repræsentationskritik med en postmigrantiske

dagsorden således f.eks. også pege på de gode eksempler og *best practice* i eksempelvis kulturinstitutionerne – og generelt bidrage til udviklingen af en sprogbrug, der ikke stigmatiserer bestemte grupper og individer, og til at øge vores indsigt i hvilke kulturelle praksisser, der kan fremme udsatte gruppers sociale, kulturelle, politiske og økonomiske deltagelse i samfundet.

Set i et *anerkendelsesteoretisk perspektiv* kan diskriminering siges at fratage individer den anerkendelse, som er selve forudsætningen for deres ligeværdige deltagelse i samfundet og dermed begrænse deres mulighed for selvudfoldelse. I et *postmigrantisk perspektiv* kan repræsentationskritik derfor kun udgøre det første skridt. Det næste skridt kan, som vi ser det, åbne for to muligheder. Den ene er at medvirke til at udvikle alternativer til stereotype diskurser, tilgange og repræsentationsformer, som kan hjælpe os ud over den gamle begrebsverdens horisont og bane vej for anerkendelse. Denne mulighed for 'opbyggelig' begrebs- og tankeudvikling peger mod den anden mulighed, nemlig at medvirke til at udvikle begreber til den politiske og kunstneriske aktivisme, eller i alt fald aspirere til det. Udviklingen af begrebet postmigration i Tyskland er i sig selv et godt eksempel på denne sammenhæng mellem teoretisk begrebsudvikling og målrettet aktivistisk kamp for anerkendelse, etableringen af nye kulturelle institutioner og lige udfoldelsesmuligheder.

Afslutningsvis vil vi gerne understrege det postmigrantiske perspektivs kritikalitet (Rogoff) og potentiale til at styre uden om nogle af de faldgruber, som findes inden for migrationsfeltet – blandt andet den ukritiske fejring af 'in-between spaces', der ofte tjener det underliggende politiske formål at overkompensere for den højrenationale stigmatisering af migranter og deres efterkommere. Desuden hersker der i dele af de såkaldte *Critical Whiteness Studies* en forestilling om, at (negative) identitetstilskrivninger kun kommer fra den hvide hegemoniske gruppe. Dette synspunkt udtrykker på den ene side en nødvendig kritik af den ulige fordeling af socio-kulturelle privilegier og magtpositioner mellem den hvide 'majoritet' og 'minoriteterne'. På den anden side tilsidesætter den også det faktum, at identitetstilskrivninger findes i alle miljøer og kommer fra alle sider – inklusiv fra 'minoriteterne' selv. Også hér rettes de både mod 'ens egne' og 'de andre', dvs. mod 'den hvide majoritet' og 'de andre' minoritetsgrupper

såvel som mod 'de andre' inden for ens egen gruppe, f.eks. personer af 'det andet køn' eller med en anden seksualitet. I et postmigrantisk perspektiv, der ikke længere opererer med en forestilling om homogene grupper med en forudbestemt fælles identitet, er det derimod vigtigt at holde sig netop *mangfoldigheden* i identitetstilskrivningerne for øje, samtidig med at man forbliver hegemoni- og konfliktkritisk opmærksom på *ulighederne* i de positioner identitetstilskrivningerne foretages fra, dvs. om de udgår fra en 'minoritær' eller 'majoritær' position.⁵

I vores eget arbejde ønsker vi således at praktisere en kritisk, konfliktfølsom kulturanalyse, der anvender 'postmigration' som et teoretisk begreb og analytisk perspektiv for at opløse dikotomien mellem majoritet og minoriteter, som alt for ofte leder til segregering, marginalisering, stigmatisering, nedværdigelse eller diskrimination. Dette anser vi for en af vores vigtigste opgaver, og den kan både omfatte en undersøgelse af racialisering og diskrimination som sociokulturelle og institutionelle fænomener og en udvikling af nuancerende alternative perspektiver på individ, kultur og samfund med støtte i teorier om forholdet mellem magt, anerkendelse og selvudfoldelse.

Anne Ring Petersen, dr.phil., lektor ved Institut for Kunst- og Kulturvidenskab, Københavns Universitet. Har senest udgivet bl.a. *Installation Art: Between Image and Stage* (København: Museum Tusulanum Press, 2015) og "Mining the Museum in an Age of Migration", *The Postcolonial Museum: The Arts of Memory and the Pressures of History*, red. Iain Chambers (Farnham: Ashgate, 2014).

Moritz Schramm, lektor ved Institut for Kulturvidenskaber, Syddansk Universitet. Har udgivet talrige artikler og essays om bl.a. tysk samtidslitteratur, -film og -kultur, ikke mindst med blik på forholdet mellem migration og kultur. Blandt de seneste udgivelser er: *Mine drømme har en anden virkelighed. Charlotte Inuk og hendes forfatterskab*, red. sm.

5 Det er en udbredt misforståelse, at spørgsmålet om hegemoni kun kan besvares ud fra samfundet som helhed. Der kan naturligvis også være tale om former for nedværdigelse eller diskrimination inden for sociale grupper, uanset om de tilhører majoriteten eller minoriteterne. Hegemoni er med andre ord relativt i forhold til den kontekst, den enkelte indgår i. En kritisk analyse af de repræsentationslogikker og anerkendelseskampe, der ligger til grund for strukturel diskrimination, er med andre ord også nødt til at tage højde for de forskellige magtrelationer, der kan gøre sig gældende i lokale miljøer.

m. Marianne Larsen (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015), og: "Ironischer Realismus. Selbstdifferenz und Wirklichkeitsnähe bei Abbas Khider", *Neue Realismen in der Gegenwartsliteratur*, red. Rolf Parr et al. (München: Wilhelm Fink, 2016).

Den trykte artikel er del af et pågående kollektivt forskningsprojekt, *Art, Culture and Politics in the 'Postmigrant Condition'* (ledet af Moritz Schramm og støttet af FKK 2016-2018). Sammen med Sten P. Moslund har forfatterne desuden redigeret antologien *The Culture of Migration: Politics, Aesthetics and Histories* (London: I.B. Tauris, 2015). Forfatterne takker FKK for støtten til begge dele.

POSTMIGRATION

Towards a new critical perspective on migration and culture

The classical canon of 'critical theory' – the early Frankfurt School, Marxist and post-Marxist theories – has led to a tradition of understanding cultural critique solely as a subversive critique directed against Western confidence in progress, normative concepts of the subject and identity formation, the culture industry etc. In studies of migration and culture, this notion of critique has manifested itself as a preference for the so-called 'spaces in-between' and a general rejection of all identity and subject constructions. Our own work in this field has made it increasingly clear to us that critical cultural theory and analysis can also be severely hampered by the subversive approach. Today, critical practice must thus entail taking the next step: to develop and discuss alternatives that can open new perspectives. In this spirit, the article accounts for the idea of a postmigrant perspective that aims at overcoming the dichotomy between 'majority' and 'minorities', and which makes it possible to take a fresh, but still critical, approach to the transformative impact of migration on society. After unpacking the idea of the 'postmigrant', the article proceeds to reflect on how a critical cultural analysis that applies a postmigrant perspective can contribute to developing a deeper understanding of the mechanisms of recognition and structural discrimination, thereby revitalising two classical themes in critical theory: suppression and recognition.

KEYWORDS

- DK: Postmigration, migration, kultur, anerkendelse, deltagelse, strukturel diskrimination, racialisering, race
- EN: Postmigration, migration, culture, recognition, participation, structural discrimination, racialisation, race

LITTERATUR

- Bedorf, Thomas. *Verkennende Anerkennung. Über Identität und Politik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2010.
- Bissenbakker, Mons, Mathias Danbolt, og Michael Nebeling Petersen. "Racisme hører ikke fortiden til." *Politiken*, 2. april, 2014.
- Butler, Judith. *Giving an Account of Oneself*. Fordham University Press, 2005.
- Foroutan, Naika. "Neue Deutsche, Postmigranten und Bindungs-Identitäten. Wer gehört zum neuen Deutschland?" *APUZ* 46-47 (2010): 9-15.
- Foroutan, Naika. "Was heisst postmigrantisch?" Interview ved Arno Widmann. *Berliner Zeitung*, Magazin, 12. December 2014. 9. marts 2016 <http://www.berliner-zeitung.de/naika-foroutan-was-heisst-postmigrantisch--487520>
- Foroutan, Naika. "Die Einheit der Verschiedenen: Integration in der postmigrantischen Gesellschaft". *Kurz dossier nr. 28: Focus Migration*. Osnabrück: Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien (IMIS) der Universität Osnabrück, 2015.
- Foroutan, Naika et al. *Deutschland postmigrantisch II. Einstellungen von Jugendlichen und jungen Erwachsenen zu Gesellschaft, Religion und Identität*. Zweite aktualisierte Auflage. Berlin: Berliner Institut für empirische Integrations- und Migrationsforschung, Humboldt-Universität zu Berlin, 2015.
- Hess, Sabine, Jana Binder og Johannes Moser (red). *No integration?!. Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Integrationsdebatte in Europa*. Bielefeld: Transcript, 2009.
- Hess, Sabine. "Politiken der (Un-)Sichtbarmachung. Eine Kritik der Wissens- und Bilderproduktionen zu Migration". *Nach der Migration. Postmigrantische Perspektiven jenseits der Parallelgesellschaft*. Red. Erol Yildiz og March Hill. Bielefeld: Transcript Verlag, 2015: 49-64.
- Honneth, Axel. *Kamp om anerkendelse*. København: Hans Reitzels Forlag, 2006.
- Honneth, Axel. *Das Recht der Freiheit. Grundriss einer demokratischen Sittlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2011.
- Honneth, Axel. "Verwildnerungen des sozialen Konflikts. Anerkennungskämpfe zu Beginn des 21. Jahrhunderts". *Strukturwandel der Anerkennung. Paradoxien sozialer Integration in der Gegenwart*. Red. Axel Honneth, Ophelia Lindemann, Stephan Voswinkel. Frankfurt am Main: Campus, 2013: 17-40.
- Langhoff, Shermin. "Wozu postmigrantisches Theater?". *Zeit Online* (2012). 1. april 2016. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/buehne-und-konzert/gespraech-mit-shermin-langhoff-wozu-postmigrantisches-theater-11605050.html>
- Langhoff, Shermin. "Shermin macht Theater". *Zeit Online* (2014). 1. april 2016. <http://www.zeit.de/2014/39/gorki-theater-berlin>.

- Mecheril, Paul. "Was ist das X im Postmigrantischen?". *s u b \ u r b a n . zeitschrift für kritische stadtforschung*. Magazin. 2014. Bind 2. Hæfte 3. 107-112.
- Meer, Nasar. *Key Concepts in Race and Ethnicity*. London: Sage, 2014.
- Ploesser, Melanie und Paul Mecheril. "Neglect – Recognition – Deconstruction. Approaches to Otherness in Social Work". *International Social Work* 55 (2011): 794-808.
- Rebentisch, Juliane. *Die Kunst der Freiheit. Zur Dialektik demokratischer Existenz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2012.
- Rogoff, Irit. "From Criticism to Critique to Criticality". *eipcp (european institute for progressive cultural politics)* (2003). 3. Februar 2016 http://eipcp.net/transversal/0806/rogoff1/en/base_edit
- Römhild, Regina. "Jenseits ethnischer Grenzen. Für eine postmigrantische Kultur- und Gesellschaftsforschung." *Nach der Migration. Postmigrantische Perspektiven jenseits der Parallelgesellschaft*. Red. Erol Yildiz og March Hill. Bielefeld: Transcript, 2015. 37-48.
- Schiffauer, Werner. *Parallelgesellschaften. Wie viel Wertekonsens braucht unsere Gesellschaft? Für eine kluge Politik der Differenz*. Bielefeld: Transcript, 2008.
- Schramm, Moritz. "Bastardens formale grammatik. Migrationsliteratur i en politisk-normativ kontekst". *Kritik* 185 (2007): 122 – 133.
- Schramm, Moritz. "'Home is where the struggle is': Migration, Form and Politics". *The Culture of Migration: Politics, Aesthetics and Histories*. Red. Sten Moslund, Anne R. Petersen og Moritz Schramm. London: I.B. Tauris, 2015. 87-104.
- Sharifi, Azadeh. "Postmigrantisches Theater. Eine neue Agenda für die deutschen Bühnen." *Theater und Migration*. Red. Wolfgang Schneider. Bielefeld: Transcript, 2011. 35-46.
- Sharifi, Azadeh. "Moments of Significance. Artists of Colour in European Theater". *The Culture of Migration: Politics, Aesthetics and Histories*. Red. Sten Moslund, Anne R. Petersen og Moritz Schramm. London: I.B. Tauris, 2015: 243-256.
- Taylor, Charles. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton/NJ: Princeton University Press, 1992.
- Terkessidis, Mark. *Interkultur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2010.
- Yildiz, Erol. "Die Öffnung der Orte zur Welt und postmigrantische Lebensentwürfe." *SWS-Rundschau* 3 (2010): 318-339. 9. Marts 2016 http://www.sws-rundschau.at/html/archiv_abstract.php?language=de&id=237&heft=62
- Yildiz, Erol. "Postmigrantische Perspektiven. Aufbruch in eine neue Geschichtlichkeit." *Nach der Migration. Postmigrantische Perspektiven jenseits der Parallelgesellschaft*. Red. Erol Yildiz og Marc Hill. Bielefeld: Transcript Verlag, 2015: 19-36.
- Yildiz, Erol. "Migration als urbane Ressource. Vom öffentlichen Diskurs zur Alltagspraxis." *Migration und künstlerische Produktion. Aktuelle Perspektiven*. Red. Burcu Dogramaci. Bielefeld: Transcript, 2013: 251-270.
- Zaimoglu, Feridun. *Kanak Sprak. 24 Mißstöne vom Rande der Gesellschaft*. Hamburg: Rotbuch Verlag, 1995.